

891.99.09

S-4.6

1908 p.

6 NOV 20

ԳԱԼՈՒՍՏ ՏԷՐ ՄԿՐՏՉԵԱՆ

ՏԻՄՈԹԵՈՍ ԿՈՒԶԻ ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅ ԹԱՐԴՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ
ԵՒ
ՍՈՒՐԲ ԳՐԳԻ ԵՐՐՈՐԴ ԿԱՄ «ՆՈՐԱՐԵՐ»
ՀԱՅ ԹԱՐԴՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ:

Արտատպուիւն «ԱՐԱՐԱՏ» ամսագրի
1908 թ. Մայիս—Յունիս համարից, էջ 564—589.

Վ. Ա. Գ. Ա. Ր. Շ. Ա. Պ. Ա. Տ.
Տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի
1908

03 VON 8-
W.

65.111

ՏԻՄՈԹԷՈՍ ԿՈՒԶԻ ՀԱԿԷՄԱՌՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

ԵՒ

ՍՈՒՐԲ ԳՐԲԻ ԵՐՐՈՐԴ ԿՍՄ «ՆՈՐԱՐԵՐ»

ՀԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

1. Մեր տպարանից լոյս տեսաւ Կարապետ և Երուանդ վարդապետների աշխատութեամբ և Սուքիաս աղքեպիսկոպոսի ծախքով «Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ Հակոճառութիւն առ սահմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի» շատ կողմերով նշանաւոր գրուածքը, որի երկաթագիր մ. գաղաթեայ հին ձեռագիրը չէր խուսափել էջմիածնի մատենադարանում աշխատող բանասէրների ուշադրութիւնից: Դեռ 1892-ին հանդուցեալ աստուածաբան Արշակ Տէր Միքելեանի ուշադրութիւնն հրաւիրեցի իբրև մասնագէտի մի շարք աստուածաբանական—կրօնական կարևոր անտիպների, ի թիւս որոց և Անանիա Մոկացու նամակների և Կուղի այս կարևոր գրուածքի վրայ, խորհուրդ տալով նրան նուիրուել այդ գործերի հրատարակութեանը: Նա նամակով խոստացաւ ինձ ձեռնարկել այդ գործին, այդ ժամանակ գտնուում էի ես Պարիզում, սակայն էջմիածին պաշտօն ստանալով փոխեց իւր աշխատութեան ծրագիրը և գլուխ բերեց Սամուէլ Անեցու հրատարակութիւնը, բաւականապէս այդ հրատարակութեան վերջում, բաւական խոռոչաշփոթ եղանակով, ծանօթութեանց մէջ թեթև ակնարկներ անելով այս և այլ անտիպների մասին: (Անանիա Մոկացու մասին տես էջ 292, ծան. 46, Կուղի մասին էջ 292, ծան. 40): Տարիներ անցած՝ Անանիայի նամակներն հրատարակեցի Արարատում, իսկ Կուղի մասին գրեց Կարապետ վարդապետը, որոշելով գրուածքի կա-

4707-55

րևորութիւնը, սակայն առանց հնարաւորութիւն ունենալու հրատարակութիւնը գլուխ բերել, մինչև որ Սուքիաս արքեպիսկոպոսի նպատարը և երուանդ վարդապետի ջանասէր գործակցութիւնը վերջապէս գործը յաջողեցրին: Եւ ահա մենք ունինք մեր առաջ մի ստուար հատոր՝ XXXV + 396, գեղեցիկ և խնամուած հրատարակութեամբ: Կուզի և նրա աշխատութեանը նուիրուած յառաջաբանը հրատարակիչների կողմից՝ լիովին և ամփոփ կերպով պարզում է գրողի, գրուածքի և հայ թարգմանութեան կարևորութիւնը:

2. Իմ նպատակս չէ այստեղ՝ այս կարևոր հրատարակութիւնը քննադատել, կամ ցոյց տալ այդ երկասիրութեան հայ կրօնական մատենագրութեան և մտածողութեան մէջ թողած մեծ ազդեցութիւնը և անջնջելի հետքերը, որոնց վրայ մասամբ մատնանիշ են լինում և հրատարակիչները, աւելի մանրամասն նոյն խնդրին վերադառնալը վերապահելով իրենց և մի այլ յարմար ժամանակի: Թէև անցողակի պէտք է նկատել, որ Օձնեցունց, Խոսրովկից համեմատութիւններ բերելիս (տ. յառաջաբան XIX,) անհրաժեշտ էր աչքից չփախցնել և Ստեփանոս Իմաստասիրի իմ հրատարակած պիտառութիւնը (Սրարատ 1902, և արտատպութիւն), նոյն Մանազկերտի ժողովի շուրջը եղած կուսակցութեանց մէկից մեզ հասած ամենակարևոր վաւերագիրը: Հրատարակիչների ուշադրութիւնից վրիպել է ոչ նուազ կարևոր և աւելի հին (եթմեհ-բորդ-դարու վերջից) դոկումենտը՝ Կայսերաց Պատմութիւնը, պահուած մեր հնագոյն ձեռագրերից (Ժ-երորդ դար) մէկում և այժմ արդէն հրատարակուած Հ. Սարգսեանի աշխատութեամբ, որի մէջ լիութի արտացոլում է Տիմոթէոսի ազդեցութիւնը, Համեմատիր, օրինակի համար, Ստեփ. Իմաստ. (արտատպ. էջ 13, Սրարատ էջ 378) Տիմոթէոսից 3 հատուած, մէջ բերուած Կիւրդի և Փիլաքսոնի միջև, կամ Տիմոթ. էջ 198 և Ստ. Իմաստ. էջ 26 (Սրար. 391) Կիւրդի «Յաղագս Կայծին» հատուածը ըստացի, Տիմոթէոս էջ 276 — Ստ. Իմաստ. էջ 26 Յովհաննէս կամ Յոհան

Յայտկոպոսի «Հաւատոյ ճառից» հատուածը ըստացի, Կայսերաց Պատմութեան * Թէոդոս փոքրին, Մարկիանոսին,

* Առիթից օգտուելով հարկ ևս համարում փարատել բազմաշխատ բանասէր Հ. Բ. Սարգսեանի տարակուսանքը: Մեր Գէորգեան ցույցակի թ. 102, հնագոյն թուղթ, երկաթագիր Ձ-ից է վեհեաթէգիցների ունեցած ընդօրինակութիւնը, 1836 թուին կատարուած, Հ. Սէթեանի ձեռքով: Սէթեանի ընդօրինակութիւնից է Հ. Սարգսեանի հրատարակութիւնը «Անանու ժամանակագրութիւն» վերնագրի տակ (1904, վեհեաթի): Սարգսեան անշուշտ սխալում է՝ ժողովածուի տարբեր աղբիւրներից քաղած ժամանակագրական հատուածները մի ամբողջական գրութիւն համարելով: Բուն Կայսերաց Պատմութիւնը սխալում է վեհեաթի հրատ. էջ 35 «Կայսերք Հովմոյ» վերնագրով: Դրանից առաջ եղածը՝ տարբեր աղբիւրներից հաւաքածու է: էջ 1—4 Խորենացուց է: էջ 4 սխալում է Անդրէասի մասը, որի Հիպպոլիտի հետ նոյնութիւնը առաջին անգամ մատնանշեց Գր. Խալաթեան, թէև Հ. Սարգսեան այդ մասին տեղեկութիւն չունի կամ զանց է առնում յիշել: Անդրէասի և Կայսերաց Պատմութեան միջև կան այլ օտար պատասխաններ, ժողովածուն կազմողից հաւաքուած: Կ. Պատմութիւնը ևս տարիներ առաջ ունէի պատրաստած տպագրութեան համար, բայց միջոցների պակասութեան պատճառով՝ գործը մնաց անտպ: Սէթեանի ընդօրինակութիւնը զերծ չէ զանազան անյաջող վերծանուած վրիպակներից: Բաւականանալ մի օրինակով: էջ 57, Հայոց գրի գիւտի հատուածում Հովմանոսը կարդացուած է Ստեփանոս, որն և մտել է բնագրի մէջ, հնայելով որ ուրիշ ձեռագրերից յայտնի է Հովմանոս ընթերցուածը: Մեր երկաթագիրը ոչ մի «Ստեփանոս» չունի: Անշուշտ այս աղբիւրից է ծագում՝ նաև Կոնիքիքի սխալը, որ լինչի «Արմենիային» տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնը. «The Armenian alphabet was imposed on Sahak (Isaac the Great) by Persian Government as a political device to estrange the Armenians both from Greeks and from Syrians. The only historical account is that of Anania of Shirak (unedited chronicle in an uncial Ms. at Mush), who relates that the twenty—nine consonants were «arranged in order» by Daniel, a Syrian philosopher, and sent (during the reign of Theodosius the Less) to the Armenian Satrap Vakortsh by Viram Shapu the king by hand of the Elder Abel. The seven vowels were still wanted, and Mesrop received these from Hayek, a noble of Taron. Stephanus, a scribe of Samosata, incorporated these seven vowels among the consonants. Armenia by H. F. Lynch, vol. I, p. 312, n. 1. Այս

Ղևոնդ մեծին նուիրուած գլխւները, մասնաւորապէս՝ տպագրի էջ 62 և Տիմոթէոս էջ 146 այն հատուածները, որտեղ գործ է ածուած եւտիքէսի ձեռնարկի համար լատին-յոյն «Լըբեղղոն, Ղեաւբեղոյն», «ի ձեռն Ղիբբեղանն» բառը Տիմոթէոսի իբրեւ աւելի խոր ազդեցութեան նմուշ կարելի է ցոյց տալ «Ով հրաշալի նախահարը» մարտական շարականի մէջ գործածուած նոյն խաղիւր Տիմոթէոսի ասուածքինը բառացի. «Ուրացան զՏէր ի Քաղկեդոնի» = «ի Քաղկեդոնի զՏէրն ուրացան» 36, 37. հմտ. և «Ուրացողքն ի Քաղկեդոնի զՏէրն» 35, 22. և այլուր. Շարական, տուն 7-երորդ. տես ձեռ. շարականոցներ, տպագրերի մէջ շարականի վերջին տները

տեղեկութեան մէջ Vakortsh-ը անշուշտ վահրիճն է. «Ստեփանոսը» = Հոսիանոսը. սխալը ծագել է Սէթեանի ընդօրինակութիւնից. մեր Ձ-ըն աղճատ է. բայց չունի Ստեփանոս իսկ աւելի խորհրդաւոր՝ Տարօնի իշխան Հայեկը անշուշտ Հայեկաց բառի սխալ ընթերցումն է, կարգացումը Հայեկայ. «ի Հայեկաց Տարանոյ յազատ տանէ», որով Հայեկաց գիւղը դարձել է Hayek, a noble of Taron. Չափազանցութիւն է նաև միակ պատմական տեղեկութիւն (այս բառերի անգլիկերէնը իմ ստորագրածն է) համարել այս Անանուն ժամանակագրութեան հաղորդածը հայ գրի գիւղի մասին. Անշուշտ պատմական են և աւելի կանուխ ժամանակով՝ և բուն Կորիւնը (ընդարձակը) և Փարպիցին, մինչև իսկ որոշ չափով նաև Հարքացու գրի մասին առեղծուածը (տես իմ հրատ.) Շիրակացու գրութիւնների մի մասը հրատարակելիս «Կայսերաց Պատմութեան» յիշատակութիւն չանկա մի միայն այն պատճառով է, որ որևէ հաստատուն կռուան չկայ Շիրակունուն վերագրելու այդ աշխատութիւնը, ինչպէս որ այդ անում են նոր Հայկ. Բառ. յառաջարան, Չարքանալեան, Սարգսեան և ուրիշները. Անյաջող եմ համարում նաև Սարգսեանի փորձը՝ եկամուտ յաւելուածներ համարել Կ. Պ-եան հակաքաղկեդոնական բաղմաթիւ կտորները. Կայս. Պատ-ը ոչ միայն հակաքաղկեդոնական է, այլ և ծայրայեղ միաբնակ-յուլիանիա. տես Ալի-կառնասի Յուլիան եպիսկոպոսի մասին Կ. Պ. էջ 69 և հետ. Կ. Պ-ը շատ անգամ քաղուածութեամբ և հետզհետէ կրճատուած. բայց ոչ երբեք ընդլայնուած, ձեռագրերում է պահպանուած, որոնցից հնագոյնը և համեմատաբար ամբողջականը, ոչ առանց թերիների, մեր երկաթագիրն է. հմտ. Հ. Սարգսեանի ուսումնասիրութիւնը «Անանուն ժամանակագրութեան» յառաջ. և վերջարան, մասնաւորապէս էջ 14, ծանոթութիւն:

դուրս են ձգուած խաղաղասիրական նկատումներով. Համեմատելու նիւթ շատ կայ նաև «Հաւատարմատներում» և դաւանաբանական վիճական գրուածքներում:

3. Անցնինք մեր յօդուածի բուն նիւթին, թարգմանչին և թարգմանութեան ժամանակին. Կար. և Եր. վարդապետները ցոյց տալով թղթոց Գրքի վկայութեամբ, որ հայ-վրական եկեղեցական վէճերի ժամանակ յականէ յանունէ յիշուում է Տիմոթէոսի այս գրուածքը, իրաւամբ թարգմանութեան ժամանակը դնում են եօթներորդից առաջ, և մի քանի այլ մանր նշանների վրայ հիմնուած՝ ենթադրաբար աշխատում են կապել Արդիշոյ ասորու հետ, կամ թարգմանութիւնը վերագրել նրա ձեռներիցութեանն ու ազդեցութեանը (յառաջ. էջ XXIII): Վեցերորդ դարումն են ստեղծուած համարում՝ «մեր եկեղեցական գրականութեան ամենահարուստ ճիւղերից մէկը»՝ այն է դաւանաբանականը (էջ XXII): Հիմնուելով լեզուի սարկաբար յունաբանութեան վրայ, հնարաւոր են համարում թարգմանչին ենթագրել օտարազգի, բայց շատ լաւ տեղեակ հայերէնին. Յատուկ անունների գրութեան զանազան ձևերը կարծել են տալիս հրատարակիչներին «թէ թարգմանիչները մի քանի հօգի են եղել, ոմանք նոցանից թերևս օտարազգիներ»։ Ես չեմ գտնում որ և է քիչ թէ շատ կշիռ ունեցող փառա թարգմանչին օտարազգի համարելու. կամ մի քանի թարգմանիչներ ենթագրելու փոխանակ մէկի. Յատուկ անունների գրութեան և ընդհանրապէս ուղղագրական տարբեր ձևերը մեծ մասամբ առաջ են գալիս հետզհետէ ժամանակի ընթացքում արտագրողների գրչի տակ, բայց յաճախ պատկանում են նաև բուն թարգմանչին. Օրինակի համար Ղեռն, Ղեռն ձևերի փոխանակ՝ երկրորդ, աւելի նոր, Ձ-իւր գործ է ածում Լեռն ձևը, հարկաւ ոչ տարբեր թարգմանչի, այլ տարբեր գրչի արդիւնք, եթէ ցոյց տրուէր որ, օրինակ, Ղեռն ձևը, գործ է ածուում բացառաբար գրքի այս էջից մինչև այն էջը որոշ գլուխներում, իսկ Ղեռն ձևը բոլորովին ուրիշ գլուխներում, այն ժամանակ թերևս հնարա-

ուր լինէր գրքի զանազան մասերն անշատել միմեանցից և վերագրել զանազան թարգմանիչներին, բայց այդպիսի հիմունք չունին հրատարակիչները իրենց ենթագրութեան համար: Թէ յատուկ անուանց ձևերի ինչպիսի այլազանութիւն կարող է երևան գալ նոյն գրողի գրչի տակից, միևնոյն գրքում, առանց հեռու գնալու կարելի է օրինակ բերել իւր իսկ Երուանդ վարդապետի մի ուրիշ աշխատութիւնից*, ուր լատին, յոյն, նոր գերման, հայ, հին հայ, պարսիկ ձևերը շարուած են միմեանց կողքին, և հայ ականջի համար այնպիսի խորթութիւններ կան, ինչպէս են՝ Նէապէլ, Մայլանդ, Յոսիմոս, Փափղագոնիա և այլն և այլն: Կամ միևնոյն անունը գրւում է զանազան ձևերով՝ Աբգիշօ, Աբգիշօ, Աբգիշոյ:

4. Ընդհանրապէս առած հրատարակիչների գլխաւոր թեզիսների հետ թարգմանչի և թարգմանութեան ժամանակի վերաբերեալ ես կհամաձայնէի, այս սահմանափակութեամբ, որ Տիմոթէօսը թարգմանուած է վեցերորդ դարու երկրորդ կիսին, յոյն բնագրից, յունարան լեզուով, առանց երկրորդական ենթադրաբար ասուածներին առանձին կշիռ ընծայելու: Բայց բարեբախտաբար Տիմոթէօսի հայ թարգմանութեան մէջ պահուած է մի այնպիսի ճիշտ ժամանակաբանական ցուցում, որով հնարաւոր է ճշտել ուղիւ թարգմանութեան քառամեակը, և որով յեղաշրջւում են ոչ միայն հրատարակիչների յառաջաբանում յառաջ բերուած գլխաւոր թեզիսները, այլ և մեր, վերջին քառորդ դարում, հայագիտութեան մէջ մշակուած ընդհանուր հայեացքները յունարան գալոցի, դաւանաբանա-

* Տես Ընդ. եկեղ. Պատմութիւն Ա. հատ. Էջմիածին 1908, քաղուածաբար կազմուած, նոր զիտական պահանջներին բոլորովին համապատասխան աշխատութիւն, չհաշուելով մի քանի անյաջող և անզգոյշ ասացուածները և տեղ տեղ անխուսափելի մանր մունր սխալներ: Վերջիններից աչքի ընկնողը, հայերի վերաբերեալ, պիտի ուղղելու Բարդաճանի այցելած Անի ամրոցը ոչ թէ Կարսի մօտի Անին է, այլ արևմտեան Հայաստանինը, Եփրատի աւազանում (տ. էջ 82):

կան վէճերի շրջանի և յատկապէս՝ նրա սկզբնաւորութեան վերաբերեալ, Մօս մի դարով ընդլայնւում է տեսութեան հորիզոնը դէպի յետ և փոխւում է այդ խնդիրներին վերաբերեալ հարցերի հիմնակէտը:

5. Կուղի գրուածքում, էջ 277, կարդում ենք պիտառութեան մի այսպիսի վերնագիր. «Երանելոյ Հաւր մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ և խոստովանողի՝ ի գրեցելոյ առ Սեկունդինան թղթոյ ի Գանդրայ յեքսորաց», ուր զ[ը]նթացսն կատարեաց ի Քրիստոս: Թուղթ եւթներորդ, Սեպտեմբերի երկրորդ, Հոռի վեցերորդ». Տիմոթէօսը, որ իւր «Հօրը», իւր մեծաւորին, այն է Դիոսկորոսին՝ ընկերակցել էր և աքսորում, անշուշտ լաւ տեղեակ էր Դիոսկորոսի թղթերին, և այս պիտառութիւնը բերելիս պահել է թղթի գրութեան ամիսն ու ամսաթիւը՝ Սեպտեմբերի 2: Ակնբեր է որ հայ թարգմանչինն է համապատասխան հայ ամսաթիւը՝ Հոռի վեց, Հայ հին տարին շարժական էր, այսինքն միշտ կազմուած էր լինում 365 օրից և նահանջ տարիներին յետ էր մնում կամ դէպի յետ շարժւում մի օրով յուլեան տարուց: Ո՞ր թուականին կարող էր հայ հոռի ամսուայ վեցը ընկնել սեպտեմբերի երկուսին: Այդ այնպիսի մի տարի պիտի լինէր, երբ նաւասարդի մէկը ընկնում էր յուլիսի 29-ին: Եւ յիշաւի նաւասարդ 1=յուլիս 29, նաւ. 3=յուլ. 31, նաւ. 30=օգոստոս 27, հոռի 1=օգոստ. 28, հոռի 4=օգոստոս 31, հոռի 6=սեպտ. 2: Այսպիսի տարրական մանրամասնութեանց մէջ եմ մտնում այն բանասէրների համար, որոնք տեղեակ չեն տոմարական դիսցիպլինային: Նաւասարդի 1-ը յուլիսի 29-ին է հանդիպում միմիայն 480—483 փրկչական թուերին: Եղած ցանկերից, որտեղ տրւում

* Հրատարակիչները «յեքսորաց» ուղղում են «յաքսորաց», բայց անտեղի: Եքսորի, կքսորիք, կքսոր, կքսորք, կքսորել ձևերը տառացի համապատասխանում են յունականին՝ ἐξορία, իսկ aksoria ասորի ձևն է, տես Arm. Gram. ուրեմն բառն ունինք երկու ձևով, ուղղակի յունարէնից փոխ առնուած կքսորի, նոյնը ասորական համապարփով եկած՝ աքսոր: Arm. Gram.-ին անձանութ է հայ կքսորի ձևը:

է նաւասարդի 1-ի հանդիպումները, լաւագոյնն է Դիւլորիէ՝
ինը (Recherches sur la Chronologie Arménienne, Paris 1859,
էջ 383. Աւելի կանուխ է կազմուած, բայց սխալների պատ-
ճառով անգործածելի է՝ Խաչ. վ. Սիւրմէլեանինը (Տօմարա-
գիտութիւն, Վենետ. 1818), որից կան և արտատպութիւն-
ներ զանազան «էֆիմերտիական» հրատարակութեանց մէջ
(«Ոսկի բարեկամ» Թիֆլիս, մի քանի տպագր. և այլն):

6. Մեզ հետաքրքրող թուականի կարեւորութեան պատ-
ճառով, և կարելի սխալից խուսափելու համար, նաւա-
սարդ 1-ի յուլիսի 29-ին հանդիպումը վերադասուած
եմ նաև սասանեան տոմարով. Խնդրին ծանօթներին յայտ-
նի է, որ պարսիկ նոր տարին մեր նաւասարդ 1-ից հինգ
օր առաջ է. Հայ բանասէրի յիշողութեան դիւրու-
թեան համար կարելի է ձեռակերպել այսպէս. սասա-
նեան նոր տարին ընկնում է մեր Աւելեաց մէկին. Նեօլդը-
քէն տալիս է սասանեան նոր—տարիների ցանկը (Tabari,
Anhang B.): 480—483 փրկչ. թուականին, ըստ այդ ցանկի,
սասանեան նոր—տարին հանդիպում է յուլիսի 24-ին.
(=Հայ Աւելեաց 1) որին աւելացնելով 5 օր՝ ստանում ենք
յուլիս 29=Հայ նաւասարդ 1-ին:

7. Կարելի է հաշուել և առանց պատրաստ ցանկի.
Պէտք է վեր առնել մի հաստատուն զուգաւորութիւն Հայ
և լատին ամսաթուի և հաշուել դէպի յետ. Միջին և վեր-
ջին դարերում այդպիսի զուգաւորութեան անհամար օրի-
նակներ ունինք յիշատակարաններից: Դիւլորի թեան համար
պէտք է վեր առնել մեր որոնած թուականին ըստ կարե-
ւոյն մօտիկ մի զուգաւորութիւն: Այդպիսի մի հաշիւ
առնիմ արած ես վեցերորդ դարու կիսին Յիզիտբուզիտի
նահատակութեան օրը որոշելու համար: Սուրբը նահա-
տակուել է «ի քսաներորդի երրորդի ամին Խոսրովու թա-
գաւորի, որ օր երկու էր քաղոց ամսոյ, յաւուր կիւրակէի,
յերրորդ ժամու»: Տես այս թուականի վերլուծութիւնը
իմ «Գրիգոր—Մանածիհր Ռոմիկ»-ում, էջ 7—8, կամ
Արարատ 1902, 468—474: Այս ճշտուած հաշուով 553-ին
նաւասարդի 1-ը ընկնում է յուլիսի 11-ին, և որովհետեւ

նաւաս. 1-ը տեղափոխում է իւրաքանչիւր քառամեակ՝
նահանջից նահանջ, ուստի այդ յուլիս 11=1 նաւասարդի՝
552—555 քառամեակին է վերաբերում: Մեզ հետաքրքրող
480-ից մինչև 552-ը 72 տարի է ($21+51=72$). կամ 18
քառամեակ ($4\times 18=72$). Իւրաքանչիւր քառամեակին
նաւասարդ 1-ը շարժական թուականում յետամնացու-
թեամբ պիտի տեղափոխուէր մի օր, 18 քառամեակներին՝
18 օր: Եւ յիշաւ՝ տեսնում ենք որ 480 թուի յուլիսի 29-ից
նաւասարդ մէկը իջնում է 552—555 թուին՝ յուլիսի
11-ին, այն է յետադիմում է 18 օր ($29-18=11$):

8. Ուրեմն ապահովապէս կարելի է համոզուած լինել,
որ սեպտ. 2=հոռի 6 զուգաւորութիւնը կարող է հանդի-
պել միմիայն 480—483 քառամեակին: Եւ որովհետեւ
ամսաթուերի զուգաւորութեան փոփոխութիւնը չէ կա-
խում որ յուլեան տարու և ոչ հայ շարժական տարու
սկզբնաւորութիւնից, ինչպէս որ համարողներից նոյն իսկ
լաւագոյնները անուշադրութեամբ անում են այդպիսի
սխալ, այլ յուլեան նահանջի մի յաւելեալ օրից, այն է
փետր. 29-ից, ուստի մեզ հետաքրքրող քառամեակի ճշ-
տողոյն սահմաններն են 480 փետր. 29—484 փետր. 28:
Ահա այս քառամեակն է Տիմոթէոս Կուզի հայ թարգմա-
նութեան հաստատուն և անխախտելի թուականը:

9. Կասկած յարուցանելու ուրիշ որ և է ճանապարհ
պակասում է: Թերեւս մէկը իրեն թոյլ տայ ենթադրել,
թէ հայ թարգմանը հոռի վեց դնելով կամեցել է հաշուել
ոչ իւր թարգմանութեան, այլ Դիոսկորոսի Ոսկունդինանին
դրած թղթի ժամանակը: Բայց այդպիսի հաշուի համար
պակասում են անհրաժեշտ պայմանները: Միմիայն «սեպտ.
2» ունենալով անհնար է այդպիսի յետադարձ հաշիւը,
անհրաժեշտ էր ունենալ նաև թղթի դրութեան տարեթիւը:
Բայց թոյլ տանք ենթադրել նաև, որ թարգմանին ուրիշ
աղբիւրից յայտնի էր և այդ տուեալը, այն է թղթի տա-
րեթիւը: Այս ենթադրական դէպքում էլ անհնար էր հոռի
վեցը զուգաւորել սեպտեմբերի 2-ին: Դիոսկորոսի մահուան
թուականը մեզ յայտնի է. նա մեռաւ արքայութեան Պափ-

ղաղօնիայի Գանգրայ քաղաքում 454-ին*։ Նրա մեղ հետաքրքրող թուղթը կարող էր ուրեմն գրուած լինել ոչ ուշ այդ 454-ից, 452—455 քառամեակին նաւասարդի մէկը հանդիպում էր օգոստոսի 5-ին, ուրեմն սեպտեմբերի 2-ը ընկնում էր նաւասարդի 29-ին, մինչդեռ հոռի վեցը հանդիպում էր սեպտեմբերի 9-ին, ուրեմն և անհնարին էր «սեպտ. 2 = հոռի 6» զուգաւորութիւնը։

10. Կամ թերեւ հնարաւոր համարուի ենթադրել, որ «հոռի վեց» ասացուածը ուշ ժամանակ, մի 50, 100, կամ աւելի տարիներ յետոյ, աւելացրել է որ և է գրիչ կամ համարող։ Այդպիսի յետադարձ հաշիւների օրինակներ ունինք։ Օրինակ՝ հայ չարժական թուակնոյվ յետադարձ հաշուած է Քրիստոսի ծննդեան օրը, թէ որ հայ ամսի քանիներորդ օրը կհանդիպէր։ Բայց այսպիսի հաշուի համար բոլորովին անբաւարար է «սեպտ. 2» տուեալը, անհրաժեշտ էր ունենալ նաև տարեթիւը որ և է թուակնոյվ։ Եւ յիշաւի՝ սեպտեմբերի 2-ը հայ որ ամսի և քանիսին է հանդիպում հարցմանը, ոչ մի համարող պատասխան տալ չէ կարող, որովհետև այդ կարող է հանդիպել հայ չարժական բոլոր ամիսներին և բոլոր օրաթուերին։ Ուրեմն այսպիսի ենթադրութեան ճանապարհն էլ փակուած է։

11. Կարող է լինել ուրիշ կասկածի տեղիք, արդեօք մեղ համար կարևոր ընթերցուածը՝ «հոռի վեց»՝ անաղարտ է հասել մեզ, չէ աղճատուած։ Բայց այսպիսի հարցմանը

* Տես և Կայսր. Պատմ. 66. «Գլխակորոս եպիսկոպոս նախ ի Կիւղիկոն աքսորեցին, ապա յերակղեայ, ապա ի Պափղագոյնիս, և անդ կատարեցաւ բարի վկայութեամբ և խոստովանութեամբ ի Քրիստոս»։ Տիմոթէոսի մասին ուշադրութեան արժեք է և հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Յետ որոյ (—Պատերայ, եպիսկոպոսին Աղեքսանդրոյ) յաջորդէ զաթոն եպիսկոպոսութեանն Տիմոթէոս երանկի և հաստատէր յուղղափառութեան հաւատս զկործանեալսն ի Պատերայ (—Պատերայ)։ Դիտիւ մեծ [թագաւորէ] ամս ինն և տասն։ Ի սորա երրորդ ամին՝ Տիմոթէոս և Անատոլի նորին կղայր յափշտակեալ ի Սիդասկոս աքսորեցան ի Քիստովն, վասն չընդունելոյ զսահման Քաղկեդոնի ժողովոյն»։ (Կայս. Պատմ. էջ 67.)

բանասիրական գիտութեանց մէջ պատասխան չկայ։ Հարկաւ, եթէ որ և է նորագիւտ աղբիւր փոխէ այդ ընթերցուածը՝ այդ նորութեան հետ կարող է փոխուել՝ և եզրակացութիւնը։ Բայց բացառիկ բարեբախտութեամբ մեղ հասել է այդ կարևոր ընթերցուածը ոչ միայն հնագոյն երկաթագիր ընտիր ձեռագրում, այլ ունինք նոյնը պահուած և մի ուրիշ նորագոյն*, բայց մեր երկաթագրից անպայման անկախ ձեռագրում, մեր մատենադարանի № 454 (կար.), տես Տիմոթ. էջ 335. Այդ ձեռագրում կարգում ենք մեր վերեւում մէջ բերած հատուածը այսպէս. «Երանել[ւ]ոյն հաւրն մերոյ Դիոսկորոսի եպիսկոպոսապետին Աղեքսանդրու և [խոստովանողի ի] գրեցելոյ թղթոյն ի գանգրա[յ] յասորիս, ուր զաշակեցաւ կատարեաց ի Քրիստոս. թուղթ է-երդ. սեպտեմբերի Բ, հոռի վեց-երորդն. | առ միայնակեացան ի հենատոն գրեցեալ թղթոյն։ Ուղղանկիւն փակագծերով իմ աւելացրածներն են նորագոյն ձեռագրի բաց թողած մասերը։ Շղագրածները ձեռագրական մանր տարբերութիւններն են։ Ուղղահայեաց գծիկով բաժանուած վերջին աւելի մասը՝ «առ միայնակեացան ...

* Կար. և Եր. վարդապետների հրատարակութեան թոյլ կողմերին է այն, որ նրանք աւելորդ են համարել իրենց գործածած ձեռագրերի գոնէ ամիսի նկարագիրը և այլ հանգամանքները (տփի կազմութիւն, ժամանակ, զրչութիւն և այլն) տալ մեզ, քանի որ այդ տուեալներն անհրաժեշտ են ուսումնասիրողին, և շատ անգամ անսպասելի լոյս են օփում վիճելի հարցի վրայ։ Հրատարակիչները լուծւում են նաև կէտադրութեան մասին։ Փակագծի () և ? հարցական նշանի լինելը զէպքերում և արդեօք միատեսակ գործածութիւնը շատ անորոշ է և իրաւամբ տեղիք է տալիս ընթերցողին թիւրիմացութեան կամ տատամսութեան մէջ ընկնել։ Ապագայ հրատարակութեանց մէջ անհրաժեշտ է այս թոյլ կէտերին առանձին ուշադրութիւն դարձնել։ Շատ լաւ է կազմուած ա. գրոց վկայութեանց ցանկը, վատ չեն նաև յատուկ անուանց և նիւթերի ցանկը, հարկաւ ոչ զերծ անխուզափելի թերիւններից և վրիպակներից։ Օրինակ՝ մեղ հետաքրքրող փոքրիկ վերնագրից՝ ցանկերում չգտանք ոչ Սեպտեմբեր, ոչ Հոռի, ոչ Հենատոն։ Ցանկերում յատուկ ուշադրութիւն է դարձնելու ամիսների անուններին, որոնցից շատ անգամ կախուած է լինում գրութեան բախտի որոշումը։

թղթոյ» առնուած է ուրիշ վերնագրից (տես Տիմ. Էջ 279)։ Ուշագրաւ տարբերութիւն է «յատորիս, ուր զաշա-
կերտան» ընթերցուածը, մինչդեռ երկաթագիրն ունի
«յեքսորաց, ուր զլընթացան»։ Ինչ թուում է որ նորագոյն
ձեռագրի հին նախագաղափարը, հարկաւ ոչ անմիջականը,
ուսնենալու էր «ի դրեցելոյ թղթոյ ի Գանգրայ յեքսորիս, ուր
զարշաւանսն կատարեաց ի Քրիստոս»։ Եքսորիս յոյն բառից
ուսնինք հայերէն եքսորի, եքսորիք*։ Իսկ «զարշաւանսն
կատարել» ինչպէս «զընթացան կատարել» նշանակում է
մեռնել։ Համեմատիր «զընթացս կատարել» Տիմ. Էջ 1 և
277. «Զարշաւանսն կատարել» բացի մեր այս ենթագրա-
ծից տես նաև Տիմ. Էջ 147, «և լուծին, ու պէս կարծեցին,
զերանելին մեր հայր և եպիսկոպոսապետ Դիոսկորոս... և
արտասահմանելով զճշմարտապէս պահապանն հաւատոյ ի
կիւղիկոն նախկին, ապա յերկաղեա, յետ այսորիկ ի դան-
դարացւոյն քաղաք, ի Պափղագոնիա, աստ ուր զարշաւանսն
կատարեաց և զհաւատն պահելով կատարեցաւ, ընդունե-
լով զարդարութեանն պսակ առ ի նահատակագրէն Քրիս-
տոսէ, յարգարդատուութէ, ընդ ամենայն սուրբս»։ (Հմտ.
Կայս. Պատմ. Էջ 66)։ Անհմուտ արտագրողների ձեռքի
տակ անհասկանալի «յեքսորիս» կամ «յեքսորս» բառը
սխալագրուել է «յատորիս», իսկ «զարշաւանսն կատարեաց»
նոյնպէս անհասկանալի ոճը՝ «զաշակերտան կատարեաց»
անյաջող սրբագրութեամբ փոխարինուել։ Մեր երկաթա-
գիրը չէր կարող նոր ձեռագրի նախագաղափարը լինել, քանի
որ չունի «զարշաւանսն» բառը, այլ դրա փոխարէն, հա-
ւանականօրէն լուսանցքագրութիւնից մտած, ուելի հաս-
կանալին «զընթացան»։ Չնայելով այս բոլոր աղճատումնե-
րին, այսուամենայնիւ նոր ձեռագիրը անաղարտ պահել է

* Տես յատկապէս Սոկրատ մեծ. «Քանդի փոքր ինչ յառաջ և
սայ ի յարգարմանէ արեանոսացն ի յեփսոբիս առաքէր» էջ 171.
«ոմանց արտաքսիլ և առաքիլ յեփսոբիս» 183. «փոքր ինչ յետոյ
յեքսորեայն կոչեցեալ» 184. «զոմանս հատանէր յոտից (— բառնայր
ի միջոյ) ի ձեռն եփսոբեաց» 179, յաճախ է պատահում նաև բայա-
ձևը «եքսորել»։ Սոկր. Սքոլ. հրատ. Մեսրոպ վարդապետի։

մեզ համար «սեպտ. 2—հոռի 6» զուգաւորութիւնը։

12. Մեր այս բոլոր ապացոյցներին կարող է լինել,
մեր կարծիքով, մի վերջին, բայց քիչ թէ շատ կշիռ ունե-
ցող առարկութիւն, այն է թէ՛ մեզ կուսան ծառայող
զուգաւորութիւնը թերեւ ոչ չարժական տոմարով է,
այլ որ և է անշարժ սիստեմի վրայ է հիմնուած։ Մի տաս-
նեակ տոմարական սիստեմներից, որոնք որ և է շատ կա-
րող էին ուսնենալ իբրև եկեղեցական անշարժ տոմար դուր-
ժածուած լինել հայերիս մօտ, հինգ և վեցերորդ դարերում,
և ոչ մէկը չէ սկսում յուլիոսի 29-ից։ Անշարժ տոմարն
ուսնենում է և անշարժ սկզբնակէտ։ Եթէ յուլիոսի 29-ի
փոխանակ Տիմ. Էջոսի թարգմանութեան զուգաւորութիւնը
տար 24, 29 կամ 30 օգոստոսի, կամ 1 սեպտեմբերի,
կամ 1 հոկտեմբերի, կամ 1 յունուարի, կամ 21 կամ 22
փետրուարի և այլն, այն ժամանակ դործին ծանօթ տոմա-
րագէտը կարող էր որ և է կասկածով կանգ առնել մի
այդպիսի հնարաւորութեան վրայ, ենթադրելով՝ եղիպտա-
կան, կապագովկական, բիւզանդական, ասորա-մակեդոնա-
կան կամ մի այլ անշարժ սիստեմի աղղեցութիւն։ Բայց
29 յուլիոսին, իբրև անշարժ սիստեմի ելակէտ, նոյն իսկ
նուազագոյն հաւանականութեան սահմաններից դուրս է
վանում մի այդպիսի ենթադրութիւնը։

13. Ի վերջոյ մնում է ինչ աւելացնել մի ուրիշ դի-
տողութիւն։ Տիմ. Էջոսը իւր պիտառութիւնները քաղելիս
երևում է որ խնամքով մէջ էր բերում դորժածած գրուածք-
ների վերնագրերը, յատուկ ցուցումներով թէ ինչ հատուած
որ գրութիւնից է առնուած, շատ անգամ առանց զանց
առնելու և գրութեան ժամանակաբանական ցուցումները
(տարեթիւ, ամսաթիւ), իւր եպիսկոպոսի՝ Դիոսկորոսի
նամակից քաղելիս պահել է գրութեան ամսաթիւը (սեպտ.
2), բայց այդ միակ ժամանականիշ ցուցումը չէ։ Ուշագրու-
թեամբ թերթելով պիտառութեանց վերնագրերը ինչ յա-
ջողուեց գտնել և հետևեալ թուականները, որ դատելով
կէտագրութիւնից և մի տեղ նաև բառերի անիմաստ յետ-
ևառաջութիւնից՝ իբրև թուական չեն հասկացուել հրա-

տարակիչներից, Դնում եմ այդ թուականով վերնագրերը ժամանակի կարգով: Բոլորն էլ Աթանասի զատական տառնականներից են, որով ճշտիւ որոշում են Աթանասի այդ գրութեանց տարեթուերը: Տպագրի կէտագրութիւնը չեմ պահում, այլ փոփոխում եմ ըստ իմաստի, իմ հասկացած ձևով:

1. «Երանելոյ Աթանասի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ ի տառնականի երկրորդում: Դիոկղետիանոսի ԽԶ»: (էջ 140).

2. «Նորին Գ* տառնականէն: Դիոկղետիանոսի ԽԷ»: (էջ 140).

3. «Նորին՝ հինգերորդ տառնականէն: Դիոկղետիանոսի ԽԹ»: (էջ 140).

4. «Նորին՝ ի տառնականէն **»: ԾԴ Դիոկղետիանոսի»: (էջ 118).

5. «Նորին՝ ի տառնականէ ԺԱ երրորդէ: ԾԵ Դիոկղետիանոսի»: (134).

6. «Նորին՝ ԺԱ տառնականէն: Դիոկղետիանոսի ԾԵ»: (էջ 141).

Երկու տեղ (№ 3, 5) Դիոկղետիանոսէ ընթերցուածը ուղղեցի Դիոկղետիանոսի: № 3-ը տպագրում բռների յետեւառաջութեամբ այսպէս է. «ԽԹ. նորին հինգերորդ տառնականէն Դիոկղետիանոսէ» որ ըստ իմաստին տեղափոխեցի: Եկեղեցական հայրերից յաճախ դործածուած այս թուականի սկիզբն է Դիոկղետիանոսի առաջին տարին, այն է 284: Թուականի սկզբնաւորութիւնն է եգիպտական

* Իմ կարծիքով պիտի լինի Գ, տպագրում Դ է, ուրեմն Գ և Դ տառերի շփոթութիւն:

** Պակասում է տօնականի համարը, որ դատելով Դիոկղետ. թուականից պիտի լինի Ժ, եթէ ենթադրել որ ընդհատումներ չեն եղել՝ կարելի է վերականգնել տօնականների համարները Դիոկ. թուականների համեմատ այսպէս. [Ա. տառնական ին թուին], Բ տօնակ. իԶ թուին, Գ տառնակ. իԷ թուին, [Դ տօնակ իԸ թուին], Ե տառնակ. իԹ թուին, [Զ տառնակ. Ծ թուին, Է տառնակ. ԾԱ թուին, Ը տառնակ. ԾԲ թուին, Թ տառնակ. ԾԳ թուին], Ժ տառնակ. ԾԴ թուին, ԺԱ տառնակ. ԾԵ թուին:

չարժական տարով 17 սեպտեմբերի, իսկ անչարժով, որ դործածութիւնից դուրս վանեց շարժականը և միակ տիրողը դարձաւ՝ սեպտեմբերի 29: Այս թուականի հետ է կապուած եգիպտական զատական տոմարը: Այս թուականը կոչում է նաև Մարտիրոսաց թուական, Դիոկղետիանոսի 19-դ տարում տեղի ունեցած մեծ հալածանքների պատճառով: Մեր ունեցած ամենականուի թիւը՝ Դիոկղետիանոսի ԽԶ՝ համապատասխանում է փրկչական (46+283) 329—330, բայց որովհետև տօնականի, այն է զատական թղթի հետ է կապուած, ուստի և համապատասխանում է 330 թ. զատկին: Այս երկրորդ տօնականի թուականն է, ուստի և առաջին տօնականինը, որից հատուած չունինք, պիտի լինէր 329 զատկին: Այսպիսով միւս թուերը համապատասխանում են հետեւեալ փրկչ. տարիներին, բոլորն էլ զատկին. ԽԷ—331, ԽԹ—333, ԾԴ—338, ԾԵ—339. Աշագրութեան արժանի է որ տօնականների համարները տարի տարի համապատասխանում են թուականի յառաջխաղացութեանը, որով կարելի է հետեւյնել, որ տօնական Ա—ԺԱ՝ տարի տարի ընկնում են 329—339 թուերին, որով և Աթանասի եպիսկոպոսութեան տարին պիտի լինի 329 թ. զատկից առաջ, բայց 328 թ. զատկից յետոյ: Loofs-ը Աթանասի եպիսկոպոսանալու տարին գնում է 326-ին, բայց Լոֆսի գրութիւնը ձեռքի տակ չունենալով, անկարող եմ վերատուգել նրա հիմունքները, որն և մեր այս յօդուածի նպատակից դուրս է*. Ասորերէն պահուած են Աթանասի զատական տօնականներից 13 հատ «յառաջտարանով» 329—348 թուերից: Յունարէն կան հատուածներ: Հմտ. W. Moeller, Lehrbuch der Kirchengeschichte 2, 1899, էջ 438: Այս թուերը չափ կարեւոր՝ Աթանասի կենսագրութեան և թղթերի ժամանակաբանութեանը, Տիմոթէոսի գրութեան և Թարգմանութեան ժամանակի համար նշանակութիւն չունին:

* H. Weingarten (Leipzig, 1897 Zeittafeln etc.) Աթանասի եպիսկոպ. տարիները գնում է 328 յունիս 8—2 մայիս 373. իսկ 15 զատական թղթերը 329—348-ին:

14. Այսպիսով հասնում ենք հետեւեալ եզրակացութեանը: Տիմոթէոսի Հակաճառութիւնը՝ ունենալով սեպտ. 2—հոտի 6 զուգաւորութիւնը հայերէն թարգմանուել է 480 փետր. 29—484 փետր. 28 քառամեակին, երբ յիշուի կարող էր տեղի ունենալ ամիսների և ամսաթուերի այդպիսի զուգաւորութիւն: 480 թուից՝ 1460 տարի յետոյ (ըստ յուլեան տոմարի, ըստ հայ շարժականի՝ 1461 տարի յետոյ) միայն կարող է նորից հանդիպել այդպիսի զուգաւորութիւն, այն է՝ 1940-ին, մի գալիք տարեթիւ որին մենք դեռ չենք հասել. կամ 1460 տարի առաջ կարող էր նոյնը պատահել՝ Քրիստոսի ծննդից 1000 տարուց աւելի առաջ, երբ պատմական Հայաստանում ոչ հայ կար և ոչ էլ հին հայ ամիսների անունները գոյութիւն ունէին հայոց մօտ, քանի որ այդ անունները մեծ մասամբ պարսիկ ծագումից են, և փոխ են առնուել հայ և պարսիկ ցեղերի միմեանց հետ չլիման դալուց յետոյ:

Այս զուգաւորութեամբ առաջին անգամ ունենում ենք, հինգերորդ դարից, մաթեմատիկորէն ճշտուած քառամեակ գրական աշխատութեան, որով և դրւում է առաջին հաստատուն հիմնաքարը մեր գրականութեան ապագայ ճշգրտուած ժամանակաբանութեանը, այն է՝ քրոնոլոգիայի, որ հայագիտական բոլոր ճիւղերի ամենաթոյլ կողմն է, մասնաւորապէս ինչ վերաբերում է հին դարերին (V—X):

* *

15. Վերջացնելով ժամանակի խնդիրը մի վերջին դիտողութիւն: Նպատակս չէր կանգ առնել Տիմոթէոսի թարգմանութեան լեզուի վերայ, որ արժանի է յատուկ ուսումնասիրութեան*։ Յունարանութեան հետ միասին

* Ուստի և կանգ չեմ առնում՝ նաև հրատարակիչների աչքից չխուսափած՝ (դնում են հարցական)՝ 2-րի տեղ տեղ կասկածելի ընթերցումների վրայ, որոնցից օրինակ, էջ 94, 4, եւ փակագծաց

բաւական բաղձաթիւ նոր բառեր, ինչպէս օրինակ՝ խայտաղան (էջ 281, 26), կամ բարբառական ձևեր ինչպէս՝ նոջա (մի քանի անգամ) փոխանակ նոցա (հմտ. գնոց, գնոջ), յաճախ աշխատ փխ. աշխարհ** և ուրիշներ անկարող են չգրաւել ընթերցողի ուշադրութիւնը. բայց յատուկ մտադրութեան արժանի է Ս. Գրքի հատուածների լեզուն: Եւ իրաւամբ նկատում են հրատարակիչները, որ «խորթ է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ Ս. Գրքի կտորները փոխանակ դասական թարգմանութիւնից ընդօրինակելու, նորից թարգմանել են՝ եզնիկից հաղիւ մի դար ժամանակով բաժնուած, եղիշէին գրեթէ ժամանակակից մարդոց համար՝ օտարոտի մի բարբառով, նոյն իսկ բառակազմութեան մէջ այնքան ստիկօրէն մօտ յունարէնին, որ կարելի է ննթադրել, թէ թարգմանողը օտարազգի է եղել միայն շատ լաւ տեղեակ հայերէնին» (յառաջաբան XXIII): Ինչպէս տեսանք թարգմանչին օտարազգի համարելուն եւ համաձայն չեմ: Բայց Ս. Գրքի, մանաւանդ նոր կտակարանի (տ. Ս. Գ. վկայութեանց ցանկ, 3 էջ հին կտակ. 9 էջ նոր կտակ.) այդպիսի տառացի յունարան նոր թարգմանութիւնը և դասական թարգմանութեան անտես առնելը իսկ որ մի կարևոր երևոյթ է, կարօտ բացատրութեան: Հարկաւ կարելի է ննթադրել, որ օտարութեան մէջ թարգ-

թւում է ինձ, թէ պիտի կարգաւ մօտ փակագծաց, ինչպէս ունիւք մօտ կնեոյ և նման ասութիւններ: Մ և Տ երկաթագրի սովորական չփոթութիւն է, թէև ոչ Տիմոթէոսի մեր ձեռագրինը (տես երկու էջ լուսատիպ դրքի սկզբում, ուր Տ և Մ շատ որոշակի տարբերում են), այլ հաւանականաբար աւելի հնագոյն նախադադափարից: Էջ 45, 26, «յամնայն եգիպտոսի, եւղիպղէ (?) և ի Պաղիստինէ». հարցականով բառը կարգաւ է «և ի Ղիբիէ»: Հրատարակիչները ցանկում եւղիպղէ դնում են իբրև եգիպտոսի մի ուրիշ ձև, բայց եգիպտոսի հետ կապ չունի, քանի որ եգիպտոս յատուկ յիշուած է: Մեր առաջարկած սրբագրութեան համար հմտ. էջ 150, 54, «ո՞ր եկեղեցի ոչ սղայ յեգիպտոս և ի Ղիբիէ և յԱրևելս»:

** Օրինակ՝ Յովհաննու Աւետարանից... «զամնայն մարդ եկեալն յաշխան. յաշխան էր և աշխան նովաւ եղև և աշխան դնա ոչ գիտաց» Տիմոթ. էջ 297, 5—7.

մանը ձեռքի տակ չունէր հայերէն Ս. Գրքի օրինակ, բայց հազիւ թէ. Թուով է ինձ թէ լինելու է աւելի խոր պատճառ: Դաւանաբանական, քրիստոսաբանական վէճերին անհրաժեշտ էր մանուածապատ և նրբին երանգաւորութեանց համար ոչ միայն նոր տերմինոլոգիա, այլ և Ս. Գրքի բնագրից տառացի ճիշտ կոչումներ, հիմնուած յոյն բնագրի վրայ, որից և հետեւում էր նոր թարգմանութեան անհրաժեշտութիւնը: Սահակ — Մեսրոպեան ասորերէնից «փութանակի» կատարուած թարգմանութիւնը, որ հայ Ս. Գրքով զբաղւողներին կոչուում է առաջին թարգմանութիւն, թէև յետոյ ուղղուած և վերաստուգուած յոյն լաւ բնագրի վրայ (ներկորող թարգմանութիւն), համարուելու էր անբաւարար: Խորհնացիին մի այդպիսի ակնարկութիւն ունի «զոր (= զստոյգ օրինակս դրոց) առեալ մեծին Սահակայ և Մեսրոպայ՝ դարձեալ թարգմանեցին զմի անգամ թարգմանեալն փութանակի, հանդերձ նորօք վերստին յօրինեալ նորոգմամբ: Բայց քանզի անգէտք էին մերում արուեստի, ի բազում մասանց թերացեալ դորձն դառնէր...» Գ, 61:

16. Կային դասական հին բայց վերանորոգուած [= երկրորդ] թարգմանութիւնը ոչ միայն թերացեալ, այլ և գլխովին անընդունելի համարողներ: Գոնէ այդպիսի մի կարևոր վկայութիւն ինձ յայտնի է իմ հրատարակած «Հերձուածոց գրքի» մի աւելի հին օրինակից (Խաչիկ վարդապետի հաւաքածու, № 77, Սամուել Անեցի և Հերձ. գիրք, գրութեան թուականն է հայոց 24Դ (764+551=1315): Ահա այդ հատուածը.

«ԾԾԶ, Մայրագոմացոց ազանգ ընդ [= ըստ] Ապողինարի(ն) հերձուածոցի անաւրէնութեանն երևեցաւ. և աւելի ևս սոցա [= սոցայն անօրէնութիւն]. զկիրս մարդկային մարմնոյն Քրիստոսի ոչ ընդունին, մանաւանդ զթըլփատութիւնն, զերկիւղն, զհալաքանութիւնն, զքաղցն, նաև զխոնարհական բարբառն որ վասն Քրիստոսի. այլ և զհին թարգմանութիւնս գոր ընգալաք ի սրբոյն Սահակայ ոչ ընդունի[ն], և զերբորդ Թուղթն Կորնթացոց ի Պաւղոսէ

գրեալ, զընգալեալն ի սրբոյն Գրիգորէ, նդովնէ, և զչարչարանսն սոսկ աստուածութեանն տան և ոչ միաւորութեանն անաւրէնութեանն»:

17. Այս բոլորը քաղուած է թուով Թէոդորոս Քրութեաւորի «Ընդդէմ Մայրագոմացոյն» ճառից (Վենետ. 1833), ուր գտնուում են մեր մէջ բերած հատուածի բոլոր մասերը աւելի մանրամասն, թէև աւելի մութ: Քրութեաւորից բերում ենք հին և նոր տարբեր թարգմանութեանց խնդրին վերաբերեալ գլխաւոր կտորները.

— «Ոչ, ասեն, տկարութեամբ, այլ կարողութեամբ յաղթեաց (Յիսուս) մարտի թշնամոյն, իւրական վկայեն բանքն, «Ոչ աւարի տուն սկայի, եթէ ոչ նախկին հզօրն կապի» (Մարկ. Գ, 27): Եւ եթէ այս ճշմարտ է՝ յայտ է, ասեն, թէ անընդունակ է առաջ թարգմանութիւն աւետարանին, որ յաղթակայութեանն զահաքրանութիւնն պատմեն ամենակարողի Բանին Աստուծոյ, և զի հրըշտակէն քաջալերելն» (էջ 148): «Առաջ թարգմանութիւն» մի բառ համարենք թէ երկու՝ նշանակում է «առաջին թարգմանութիւն»: Մայրագոմեցիներ չընդունածն են՝ Ղուկասի ԻԲ, 43—44 տները, որ այժմեան մեր ունեցած շատ 2-երում նոյնպէս պակասում են: (Տես Մեսրոպ վարդապետի Псторія Перевода Библии на Арм. яз. էջ 203.)

— «Քանզի բազմերգելին Գրիգոր առաքելաբարոյ նահատակն Քրիստոսի զամենայն աւետարանական պիտառութիւնն ճառադրեաց՝ զոր ինչ յաղագս Աստուծոյ Բանի տնօրինական կիրառութիւն պիտառէր, իսկ զահաքրանելին և ոչ յատուկ ձայնիւ յիշատակեաց, ուստի յայտ է, ասեն, եթէ հնապատմութիւն աւետարանին ոչ է ընդունակ: Եւ եթէ ոք քան զնախաբարոյն Գրիգոր խորհեցի լինել իմաստուն, և այլ ինչ նորաձեւեցէ ճառել, այնպիսին դատապարտեալ է ասեն» (էջ 154):

— «Արդ ո՞վ խաբողորսակ թշնամիք, ներբողելով ձեր զճշմարտաբարոյ վկայն Քրիստոսի զյոգներջանիկն Գրիգոր՝ սրտաղաղակ բանիւ սփածանել մերկութեանն ծածկոյթ, դովին այդու բանիւ ցուցից յայլում տեղոյ՝ բամբասանո

յարգարեալ ձեր նախադրութեան Գրիգորի, այլ ոչ գովեստօքանցի որթողքսական վերնադիտող քրիստոսազգեստ նախահայրքն գումարեալք ի նիկիապոլիս՝ կանոնադրեցին երկակի հնգեակ և եզակի քառեակ (= ուզում է ասել 14) թուով միայն՝ ի սրբումն կոչարանին ընթեռնուլ թուղթս զաստուածաբարող առաքելոյն Պաւղոսի. և ի նորապատում՝ զընթեռնան զնոյն շարադրութիւն վերառեալ է։ Իսկ բարեդրութեան Գրիգոր զառ ի հարցն լռեալն և ոչ մակագրեալ ի նոր թարգմանութիւնս, վկայաբանութեամբ ճառագրեաց, թէ «Անօրէն իշխանն իբրև աստուածանալն կամեցաւ, ասէ մաքուր առաքեալն, զամենեւին ընդ մեզօք գրաւեաց» (Երրորդ Կորնթ. Բ, 16). և այս ի նապատում տառն վերատառեալ է, այլ ոչ ի նորապատում շարագրութեանն։ Արդ՝ եթէ սակա ոչ գծագրութեան ի նորաբեր թարգմանութեանցն՝ հնապատում (տպ. հնագում) աւետարանին իբր զոչ ճշմարիտ ի բաց ընկեցեալ՝ մերժեցի յեկեղեցւոյ, ընդ նմին խոտեալ բամբասի և մեծ մակագրիտօղն Գրիգոր, ստուերաբանութեամբ գրուածեալն ի ձէնջ» (էջ 154—155)։

18. Այս հատուածների մէջ «առաջթարգմանութիւն», «հնապատմութիւն», «հնապատում տառ», «հնապատում աւետարան» նշանակում են անշուշտ Սահակ—Մեսրոպեան խմբագրութիւնները (առաջին կամ «փութանակի» թարգմանութիւնը ասորականից և երկրորդը՝ յունականի վրայ յօրինուած), իսկ «նորապատում գրութիւն», «նորապատում շարագրութիւն», «նոր թարգմանութիւն», «նորաբեր թարգմանութիւնը» նշանակում են իմ կարծիքով մի երրորդ թարգմանութիւն, բոլորովին տարբեր Սահակ—Մեսրոպեան խմբագրութիւններից*։ Նորաբեր բառը ցոյց է տալիս նաև, որ այս, ըստ իս Երրորդ, թարգմանութիւնը չէ կատարուած բուն երկրում, այլ օտարութեան մէջ։ Խորենացւոյ վերևում մէջ բերուածը՝ գի-

* Անշուշտ այդ հին խմբագրութեանցն են պատկանում նաև Ղազար Փարպեցու և Թովմա Արծրունու ակնարկածները՝ հմտ. Զարբ. Հ. Թարգմ. էջ 217.

տութեան արդի վիճակում, հարկաւ չէ կարելի հասկանալ պատմաբանի, այլ բոլոր հաւանականութեամբ Ղազարից յիշուած հալածուած և «փաթաղիկէս» Մովսէս փիլիսոփոսի համար, որի հետ յիշում են և ուրիշ երկու թարգմաններ՝ Տէր և Խոսրովիկ, վերջինս օտարութեան մէջ մեռած։ Պատմաբանը շահագործելով Մովսէս փիլիսոփոսի անունը՝ ստիպուած պիտի իւրացնէր և նրա գործերը։

19. Ս. Գրքի հայ թարգմանութեամբ ղեկավարողները շատ անգամ են օգտուել Քաթենարի այս հատուածներից, զիսաւորապէս Ղուկասի ԻԲ, 43—44 տների և Կորնթացւոյ Երրորդ թղթից մէջ բերուած վկայութեան [առնուած Ազաթանդեղոսից, Վարդապետութիւն Գրիգ. Գ, ԻԵ, մեր նոր հրատ. (Ռիֆլիս) § 280] համար Մինչդեռ մեզ կարեւորը այս հատուածներում հին և նոր թարգմանութիւնն է, այնչափ պարզ չեղուած «Հերձուածոց գրքի» կտորում։ Այս «նորաբեր» թարգմանութիւնից առ այժմ մեզ շատ քիչ բան է յայտնի. 1. որ նա չունէր Կորնթ. երրորդ թուղթը, 2. չունէր Ղուկ. ԻԲ, 43—44 տները. որոնք դուրս ձգուեցան յետոյ և հին թարգմանութեան 2-երի շատերից, և 3. մի տուն միայն ունինք ապահովապէս այս թարգմանութիւնից, վերևում մէջ բերուածը. «Ոչ աւարի տուն սկայի, եթէ ոչ նախկին հօրն կապի» (Մարկ. Գ, 27)։ Մայրագումեցիք չընդունելով Սահակ—Մեսրոպեան թարգմանութիւնը՝ հարկաւ իրենց գրութեան մէջ վկայութիւնը բերելու էին իրենց ընդունելի նոր թարգմանութիւնից, և այս բանին վկայում է Քաթենարը իւր ուղեցիկ, ոչ նուազ յունաբան և մութ ոճով. «Այդ չարահաւեալ [Մայրագումեցիք] զխորհուրդս իւրեանց՝ սկզբնականին [=սկիանին] մատննադրել այսպէս. Ոչ, պսնն, տկարութեամբ...» և այլն, (տե՛ս վերևում մէջ բերուած)։ Այս միակ տան մէջ լեզուի կողմից ամենից բնորոշն է նախկին բառը նախ-ի առմամբ։ Ամբողջ Սուրբ Գրքում, դասական թարգմանութեամբ՝ և ոչ մի անգամ չէ գործածուած նախկին բառը և ոչ նրա բարդութիւն-

ներկեց որ և է մէկը: Նախկին, նախկին, նախկինութիւն և այլն յունաբան դպրոցի յաճախ գործածուած բառերիցն են (տես վկայութիւնները Հայկ. Բառ.) և մեզ իրաւունք են տալիս ենթադրելու, որ «նորաբեր» թարգմանութիւնը յունաբան էր, որ շատ լաւ յարմարում է այդ թարգմանութեան մեզ յայտնի բոլոր այլ հանգամանքներին: Տիմոթէոսի Հակաճառութեան տարօրինակ յունաբան և բաղմամբիւ, մանաւանդ նոր կտակարանից, վկայութիւնները մեզ առիթ տալին «նորաբեր» թարգմանութեան մասին այս ենթադրութիւնը կազմելուն: Հարց է, արդեօք Տիմոթէոսի հայ թարգմանչինն են բոլոր այդ յունաբան վկայութիւնները, թէ նա ձեռքի տակ ունէր մեր ենթադրած «նորաբեր» Ս. Գրքը և թարգմանութեան ժամանակ հետեւում էր նրան, ինչպէս ուրիշները, նոյն իսկ յունաբաններէ, հետեւում են հին թարգմանութեան այս կամ այն խմբագրութեանը: Այս հարցերին պատասխան տալը պահանջում է աւելի մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն և նոր վերերևումներ, անտիպների հրատարակութիւն և այլն, ուստի և դուրս է մնում այս յօդուածի սահմաններից: Մեր նպատակն էր միայն «նորաբեր» կամ «երրորդ» թարգմանութեան վարկածը յանձնարարել բանասէրների ուշադրութեանը:

20. Քաթենաւորի դրութեան ժամանակը մօտաւորապէս յայտնի է, եօթներորդ դարու վերջերը: Մայրագոմեցիներին նա հեղնում է ասելով, «գլխէ թէ 2 (եօթն հարիւր) ամ լինալ յետ չարչարանաց Որդւոյն Աստուծոյ՝ և այնքան ժամանակը յանգիստութեան գնացին բոլոր մանկունք եկեղեցւոյ» էջ 157: Ձեռագրում եղել է 2, բայց հրատարակիչները, ինչ թւում է թէ իրաւամբ, տառերի նմանութիւնից օգտուելով ուղղել են 2 (հմտ. Օձնեցու վարժապետ Թէոփորոսի մասին՝ իւր Օձնեցու գրածները Ս. գլ.): Ուրեմն ապահովապէս եօթներորդ դարում կար այդ «նորաբեր» թարգմանութիւնը: Խորենացու առածները իւր, այսինքն իւր փսեգանիմի մասին, Ղազարի տեղեկութիւնները, մեզ հասած հին աւանդութիւնը «երկրորդ»

կամ «փոքր» թարգմանիչների մասին, իմ այս յօդուածում արծարծուած նոր առումով, վերջապէս Տիմոթէոսի յունաբան հայ թարգմանութեան հաստատուն ժամանակը, հաղիւ մի քանի տարի Տիմոթէոսի մահից (+ 477, յուլիս 31) յետոյ կատարուած, կարծեմ մեզ իրաւունք են տալիս առանց անպատեհութեան հինգերորդ դարու երկրորդ կիսին դնել յունաբան դպրոցի սկզբնաւորութիւնը՝ և այդ դպրոցի առաջին գործերիցն համարել իմ ենթադրած երրորդ թարգմանութիւնը: Նոր գիւտերը և նոր հրատարակութիւնները հնարաւորութիւն կտան ապագայում իմ այս խոշոր գծերով ուրուագծածը ճշտելու, լրացնելու և եթէ հարկ լինի՝ նաև փոփոխելու*:

* * *

21. Ըստ ինքեան իմ ծրագրից դուրս էր խօսել Տիմոթէոսի Հակաճառութեան յոյն քննադրի գրութեան ժամանակի և տեղի մասին: Հրատարակիչները մի քանի կարևոր դիտողութիւններ անում են այդ մասին յառաջաբանում, հիմնուած հայ բնագրի վրայ: Ակներև է «յարտասահմանութեան պարապաւղի խօսքերից» (յառաջ. X) որ Տիմոթէոսը գրել է աքսորում, իւր հակաքաղկեդոնա-

* Խորենացու Պատմութեան վաւերականութեան պաշտպանները, խօսքս հարկաւ ոչ փողոցի, այլ այնպիսի հմուտների մասին է, ինչպէս են Նորայր Բիւզանդացին, Հ. Սարգսեանը, Մայրասեանը, Կոնիքիբը, կարող են նոր ոգի առնել: Տիմոթէոսի ժամանակի ճիշտ որոշմամբ այդ ոչ մի արգելք չկայ լեզուական կտրմից Խորենացու Պատմութիւնը դնել հինգերորդ դարու վերջին քառորդին, աւանդ, եթէ միայն չլինէին միւս անհարթելի արգելափակիչները: Խորենացու դրաղուղիների համար հետաքրքրական է Միլանի կամ Մեդիոլանի եպիսկոպոս Ամբրոսիոսի մի հատուածի վերնագիրը՝ «Երանելւոյ Ամբրոսիայ եպիսկոպոսի Մեդիոլանացւոց» (Տիմոթ. էջ 18): Խորենացին ունի «Միգուղանոն» (Գ, 4.), անշուշտ յոյն Δ և Δ տառերի շփոթմամբ [MIZOYΛANON կարգացուած MIZOYΔANON], Մալալաոյ՝ Միգուղանոն Հմտ. Կարիէրի Nouvelles Sources de Moïse de Khoren V, Հանդ. Ամս. 1894, փետր.: Խորենացու և Մալալասի ամենաթեան խնդրի լուծման համար անկարևոր է Տիմոթէոսի այս ասորայոյն (2 փն. 7-ի) ընթերցումը հինգերորդ դարից:

կան գրութեանց անունները տալիս ասում է «չարագրեցի նախ այսորիկ մատեան Աստուծոյն Բայից»։ «Աստուծոյն Բայից» կոչուող մատեանը, ինչպէս կարելի է հետեցնել իմ կարծիքով «նախ այսորիկ» յունաբան ասացումով, որ նշանակում է «սրանից առաջ» (հմտ. դասական «յետ այսորիկ»), գրուած է Հակաճառութիւնից առաջ։ Միւս գրուածքի մասին ասուած է. «գրեցի և այժմ՝ յերկուս մատեանս», որ հրատարակիչները իրաւամբ հասկանում են Հակաճառութիւնը, իւր երկու մասերով։ Մանաւանդ այդ հետեւում է «յերկուս» ձևից, որ չէ նշանակում երկու մատեան, այլ «երկու գրքով» կամ որ նոյնն է՝ հատորով, ուրեմն խօսքը իրօք պիտի հասկանալ Հակաճառութեան մասին, որ բաղկացած է երկու մասից։ Տիմոթէոսը աքսոր դնաց 460-ի սկզբին, նախ Գանգրա և ապա Խերսոն (յառաջ. VIII)։ Հետաքրքրական է Զաքարիա Հոեւորից ասուած այդ տեղեկութիւնները համեմատել Կայսերաց Պատմութեան աւանդածի հետ։ «Ղեւոնդ մեծ ամս ինն և տասն (= Լևոն Ա. Մակկելէսն է, 457—474 թ.) ի սորա երրորդ ամին Տիմոթէոս և Անատոլի նորին եղբայր՝ յափշտակեալ ի Սիղասկոսէ աքսորեցան ի Քերսոն, վասն չընդունելոյ զսահման Քաղկեդոնի՝ Ժողովոյն. . . Զենոն՝ ամս վեշտասան (474—491) . . . գրեաց թուղթ, որ կոչի Հենոտիկոն, այս է՝ միաւորիչ . . . և գործեցաւ այս յառաջին ամի թագաւորութեանն Զենոնի . . . և ի նմին ամի՝ հրամանաւ թագաւորին դարձաւ Տիմոթէոս յԱղեքսանդր, և յերկրորդ ամին վախճանեցաւ»։ Լևոն Ա.-ը Անատոլիոս պատրիարքից թագաւոր պսակուեց 7 փետր. 457, այնպէս որ Տիմոթէոսի աքսորը 460-ի սկզբին՝ չէ հակասում Կայս. Պատմ. հաղորդածին (երրորդ ամ Լևոնի)։ Հենոտիկոնի ճիշդ թուականն է 482-ը, որից երևում է որ Կայս. Պատմ.-ը շփոթում է Հենոտիկոնը և Բասիլիսկոս բռնաւորի 476-ի հրովարտակը ընդդէմ Քաղկեդոնի։ Տիմոթէոսը վերադարձաւ աքսորից 476-ին և մեռաւ 477 յուլիսի 31-ին, Զենոնի Հենոտիկոնից տարիներ առաջ։ Տիմոթէոսի առաջին գիրքը ինչպէս և երկրորդը՝ Հակաճառութիւնը, գրուած պիտի

լինին ուրեմն 460—476-ի մէջերը։ Այս սահմանը կարելի է աւելի ևս սեղմել, քանի որ Գեննադիոս պատրիարքին (458—471, սեպտ.) յայտնի է Տիմոթէոսի երկի լատին թարգմանութիւնը, որով և ապահովութեամբ պիտի դնել Հակաճառութեան գրութեան ժամանակը հինգերորդ դարու վաթսունական թուերին։

22. Աւելի ևս կարելի էր ճշտել այդ թուականը, եթէ իմ ձեռքի տակ եղած միջոցներով կարելի լինէր իմանալ թէ քանի տարի տեւեց Տիմոթէոսի աքսորի առաջին մասը Գանգրայում, որովհետեւ հայ թարգմանութեան մի բառից կարելի է հետեցնել, որ Հակաճառութիւնը գրուած է Գանգրայում և ոչ թէ Քերսոնում, ուրեմն Տիմոթէոսի աքսորի առաջին տարիները։ Էջ 147 Տիմոթէոսը ասում է, որ Դիոսկորոսին աքսորեցին «... ի Գանգրացոցն քաղաք, ի Պափղագոնիա, աստ ուր զարչաւանն կատարեաց . . .»։ Իմ կարծիքով «աստ» զործածութիւնը Գանգրայի մասին՝ ապահովաբար ցոյց է տալիս, որ այդ տողերը գրելիս Տիմոթէոսը գտնւում էր Գանգրայում։ Եթէ Քերսոնում գրելիս լինէր՝ Գանգրայի մասին պիտի ասէր անդ կամ լաւ ևս առանց այդպիսի մի ցուցականի՝ «ի Պափղագոնիա, ուր զարչաւանն կատարեաց»։ Ուրեմն Տիմոթէոսը գրել է Ե ղարու վաթսունական թուերին Գանգրայում։ Երևի նոյն այդ տասնամեակից էր և լատին թարգմանութիւնը (471-ից ոչ ուշ)։ Ասորին, որին ակնարկում են և հրատարակիչները յառաջաբանում, պահուած է մի շատ հին ձեռագրում, որի զրոյթեան թուականն է 562*, ուրեմն և այդ թուից առաջ է ասորերէն թարգմանութիւնը, շատ հաւանականութեամբ կատարուած նոյնպէս հինգերորդ դարում։ Ինչպէս տեսանք հայ թարգմանութիւնը 480 մարտ 29—484 մարտ 28 քառամեակից է։ Այսպիսով շատ կանուխ թարգմանուած է Տիմո-

* Ռայտի Кр. Очеркъ Исторіи Сирійской Литературы. տիկ. Тураева-ի թարգ. պրոֆ. Կոկովցովի լրացուցումներով С. Петерб. 1902, էջ 228.

Թէոսը, և մատչելի դարձած այն դարու քրիստոնեայ աշխարհի չորս գրական մեծ լեզուներով գրեթէ բոլոր գրագէտներին: Այդ ցոյց է տալիս Հակածառութեան նիւթի հրատապութիւնը և ժամանակակիցների համար ունեցած կենսաթրթիւ նշանակութիւնը, ճիշտ այնպէս, ինչպէս մեզ համար են այժմս քաղաքական-տնտեսական խնդիրները*:

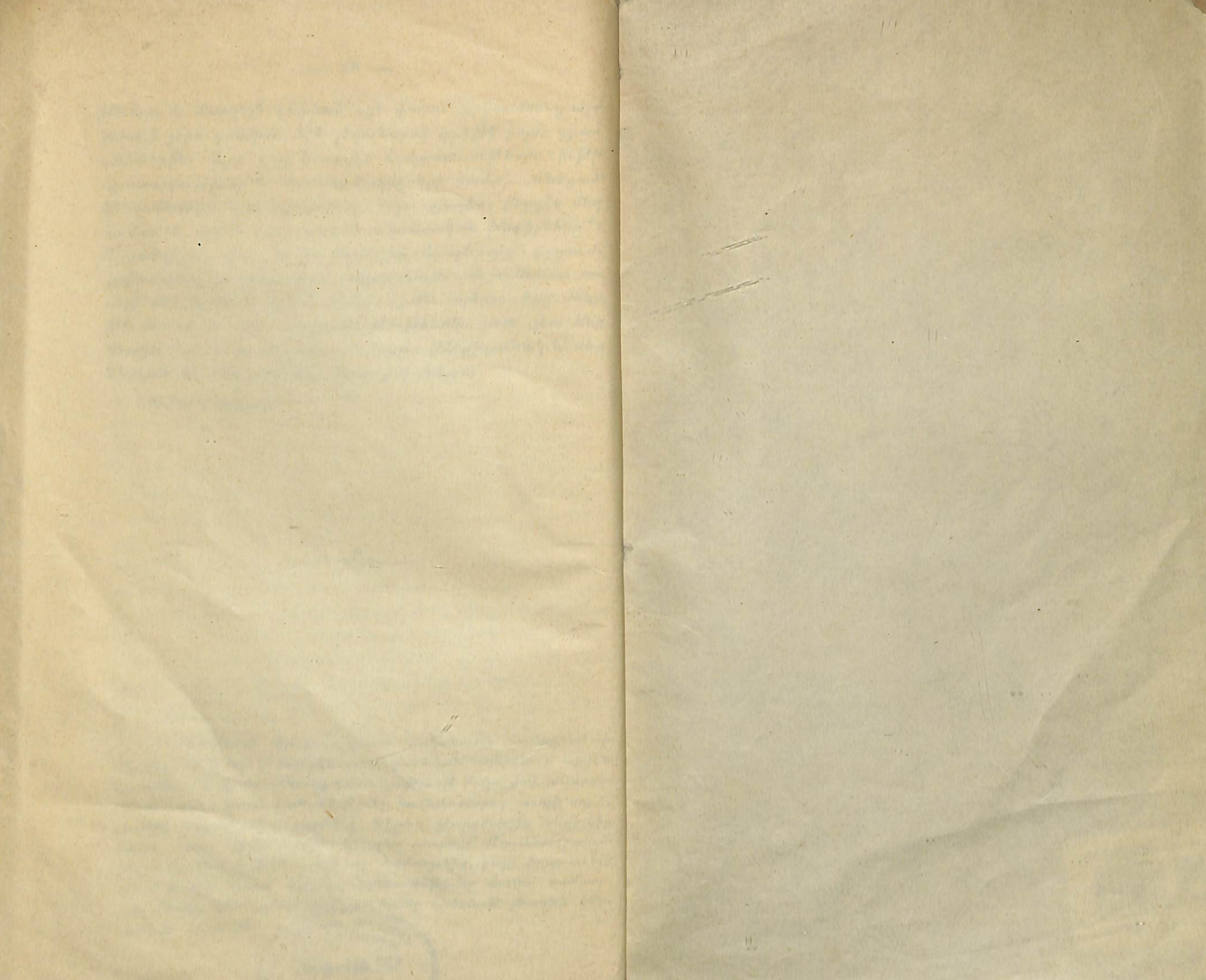
Այստեղից էլ պարզ է, որ հայերէնը հինգերորդ դարում, քրիստոնեայ քաղաքակերթ աշխարհում, անհամեմատ աւելի մեծ նշանակութիւն ունէր, քան այժմս, երբ մենք թէ թուով և թէ քաղաքակրթութեամբ շատ յետ ենք մնացել լուսաւոր ազգերից, և հազիւ թէ ընդունակ և՛ մեր ներկան և՛ մեր անցեալը ճիշտ ըմբռնելու:

Յունիս 3 Եջմիածին.

* Տիմոթէոսի՝ Ելուրոս—կառու մականուան համար պիտի նկատել, որ Կուզ, (ասորերէն qûzâ) դասական հայերէնում արդէն նշանակում է կառու. «Կուզք և մկունք» Թուղթ Բարուքայ, տ. Հայկ. Բառ. Կառու բառի գործածութիւնը համեմատաբար աւելի ուշ է, առաջին անգամ մեզ յայտնի է Փիլոնի թարգմանչից (Եզրէից առաջ, բայց ճիշտ ժամանակը դեռ անորոշ): Մատենադրական վկայութիւններով թէև աւելի նոր ժամանակից, բայց իրօք աւելի հին է թուում Կուզի երկրորդ նշանակութիւնը martes, սամսար, որի անունը հին հայերը տուել են իրենց անծանօթ ընտանի կենդանուն՝ կառուին:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0371743

65.111